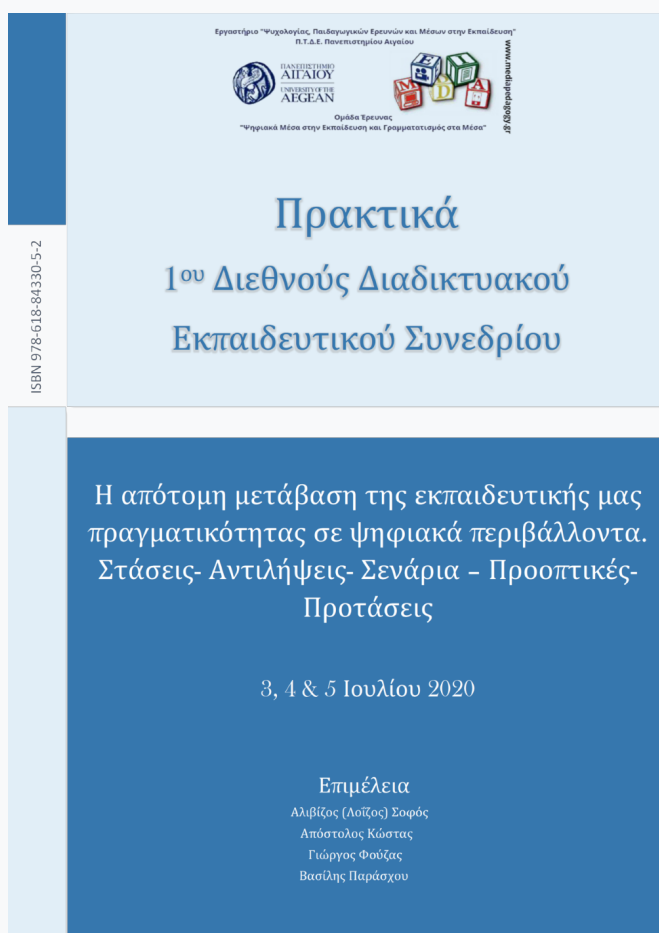

1ο Διεθνές Διαδικτυακό Εκπαιδευτικό Συνέδριο Από τον 20ο στον 21ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες

Αρ. 1 (2021)

Τόμος Πρακτικών 1ο Διαδικτυακό Εκπαιδευτικό Συνέδριο "Από τον 20ο στον 21ο αιώνα μέσα σε 15 ημέρες: Η απότομη μετάβαση της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Στάσεις – Αντιλήψεις – Σενάρια – Προοπτικές – Προτάσεις

Εκπαίδευση Ενηλίκων Προσφύγων και Εναλλακτικές μέθοδοι επιμόρφωσης

Αναστασία Νικολαΐδου, Ιωάννα Τσάρπα

doi: [10.12681/online-edu.3272](https://doi.org/10.12681/online-edu.3272)

Εκπαίδευση Ενηλίκων Προσφύγων και Εναλλακτικές μέθοδοι επιμόρφωσης

Αναστασία Νικολαΐδου¹, Ιωάννα Τσάρπα²

nikolaidoy6@gmail.com, tsarpa@aegean.gr

¹ Μεταπτυχιακή φοιτήτρια ΕΑΠ

² Διδάκτορας ΠΤΔΕ Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται τα αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας σχετικά με τη δημιουργία εναλλακτικών μεθόδων επιμόρφωσης στην εκπαίδευση ενηλίκων προσφύγων που διαμένουν σε ανοιχτές δομές φιλοξενίας της Βορείου Ελλάδας και έχουν ως στόχο την αποφυγή της αποξένωσης των ευάλωτων ομάδων εξαιτίας των μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης που τέθηκαν σε εφαρμογή λόγω της πανδημίας του κορονοϊού. Για την εκπαίδευση ενηλίκων προσφύγων εν μέσω του κορονοϊού παρουσιάζονται τα αποτελέσματα στο πλαίσιο της λειτουργίας του ενταξιακού προγράμματος HELIOS το οποίο πραγματοποιείται με χρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και παρέχει μαθήματα ελληνικών στους πρόσφυγες οι οποίοι είναι δικαιούχοι διεθνούς προστασίας. Η επιβολή των περιοριστικών μέτρων στις προσφυγικές δομές υπέδειξε την ανάγκη άμεσης κινητοποίησης στο πλευρό του ευάλωτου πληθυσμού για τη συνεχή επιμόρφωσή τους. Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση με τη χρήση διαδικτυακών πλατφόρμων αποδεικνύονται αναγκαίες και συμβάλλουν στην ενημέρωση και στήριξη των ευάλωτων ομάδων μέσα από τις οποίες παρέχεται η δυνατότητα της αποφυγής του αποκλεισμού των προσφυγικών ομάδων από τις εκπαιδευτικές διεργασίες. Τα αποτελέσματα φαίνεται να είναι ικανοποιητικά και να υπάρχει ανταπόκριση από τους επωφελούμενους οι οποίοι διατηρούν θετική στάση απέναντι στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση.

Λέξεις κλειδιά: εκπαίδευση ενηλίκων, εκπαίδευση προσφύγων, πρόσφυγες, εναλλακτικές μέθοδοι, εξ αποστάσεως επιμόρφωση.

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η Ελλάδα δέχεται αυξημένες προσφυγικές ροές και καταβάλλει έντονες προσπάθειες να διαχειριστεί την ομαλή ένταξη και εκπαίδευση των προσφύγων. Η Ελλάδα παραδοσιακά υπήρξε χώρα μετανάστευσης, ωστόσο, τα νέα πρότυπα μετανάστευσης άλλαξαν την κατάσταση της μετανάστευσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση, φέρνοντας τις παλιές χώρες μετανάστευσης, όπως η Ελλάδα, στην πρώτη γραμμή των νέων μεταναστευτικών κινημάτων (Jikky D., Helga M., Christian P., Papagiannopoulou T., Lorraine S. & Viola, W., 2012). Ως εκ τούτου, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι και σήμερα, η Ελλάδα είναι αποδέκτης μιας μαζικής ροής προσφύγων και μεταναστών, όπου χρειάζεται μια αποτελεσματική παρέμβαση η οποία να μπορέσει να διασφαλίσει την ομαλή και λειτουργική ένταξη του προσφυγικού πληθυσμού.

Ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης είναι ένας δια-κυβερνητικός οργανισμός ο οποίος σε συνεργασία με τις ελληνικές αρχές παρέχει βοήθεια και στήριξη σε πρόσφυγες και μετανάστες. Θεωρείται ο μεγαλύτερος διεθνής οργανισμός για τη μετανάστευση και δραστηριοποιείται από το 1951 όπου ξεκίνησε τη λειτουργία του ως Διακυβερνητική Επιτροπή για τη Μετανάστευση στην Ευρώπη (<https://greece.iom.int>).

Όλες οι ενέργειες του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης επιτυγχάνονται με γνώμονα την ασφάλεια και αξιοπρέπεια των μεταναστών, όπου μέσω δράσεων και πρακτικών στοχεύει

μεταξύ άλλων και στην στήριξη και ενσωμάτωση των προσφύγων και μεταναστών. Η ομαλότερη εγκατάστασή τους στις χώρες υποδοχής και η απόκτηση δεξιοτήτων που να τους βοηθήσει να ενταχθούν στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή των χωρών υποδοχής συμπεριλαμβάνονται στους τομείς και τις δράσεις του οργανισμού. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα διενεργούνται επιμορφωτικά προγράμματα για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και την καλλιέργεια σημαντικών δεξιοτήτων που συμβάλλουν στην ευκολότερη προσαρμογή των προσφύγων και μεταναστών στην κοινωνική ζωή, στην ένταξή τους στην απασχόληση και στην γνωριμία τους με τις πολιτισμικές συνήθειες και την κουλτούρα της Ελλάδας. Τα προγράμματα του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης διαχωρίζονται σε επιμέρους πεδία, όπως η μετεγκατάσταση σε άλλα κράτη - μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο συντονισμός ανοικτών δομών φιλοξενίας, η ένταξη μεταναστευτικού πληθυσμού σε συνεργασία με δήμους της χώρας και η εκπαίδευση προσφύγων και μεταναστών. Η εκπαίδευση μεταναστών και προσφύγων είναι ένας από τους τρεις πυλώνες του ενταξιακού προγράμματος HELIOS, το οποίο στοχεύει στην προώθηση της ένταξης των επωφελομένων της διεθνούς προστασίας στην ελληνική κοινωνία οι οποίοι διαμένουν σε προσφυγικές δομές φιλοξενίας (<https://greece.iom.int>).

Για την ενίσχυση της αυτονομίας των επωφελομένων και τη δημιουργία προοπτικών ανεξαρτησίας, το πρόγραμμα HELIOS διεξάγει μαθήματα ένταξης, στήριξη για ανεξάρτητη στέγαση, πρόβλεψη για ατομική απασχόληση και ενίσχυση εργασιακής ετοιμότητας (<https://greece.iom.int>). Κατά τη διάρκεια της πανδημίας που προκλήθηκε λόγω κορονοϊού, υπήρξε η ανάγκη δημιουργίας εναλλακτικών τρόπων επιμόρφωσης και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης για την κάλυψη αναγκών του προγράμματος.

Θεωρητικό πλαίσιο

Ο όρος «ένταξη» είναι κρίσιμος και σημαντικός στη μετανάστευση και εκπαίδευση των προσφύγων (Morrice, 2018). Η ένταξη των προσφύγων συνδέεται με την εκπαίδευση, τις δεξιότητες των προσφύγων, την αγορά εργασίας και την απασχόλησή τους. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα μεταφέρουν μαζί τους πολλές δεξιότητες οι οποίες δεν αναγνωρίζονται με αποτέλεσμα να μην μπορούν να εισέλθουν στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με την έρευνα “Learning Community – Migrants as Education Multipliers Pave the Way for Migrant Access to Lifelong Learning” μια ομάδα έξι μεταναστών που εκπαιδεύτηκαν ως Πρεσβευτές Εκπαίδευσης κατέβαλαν έντονη προσπάθεια για την προώθηση ευκαιριών εκπαίδευσης ενηλίκων. Στην περίπτωση της Ελλάδας, το έργο υλοποιήθηκε από την Olympic Training & Consulting Ltd. (OT), ένα κέντρο επαγγελματικής κατάρτισης. Η OT βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου, συγκεκριμένα στο νομό Ηλείας, μια αγροτική περιοχή με οικονομική δραστηριότητα επικεντρωμένη στον τουρισμό και στη γεωργία. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη έρευνα είναι απαραίτητο να θεσπιστεί ένα εθνικό ή/και εκπαιδευτικό πρόγραμμα που να επιτρέπει στους μετανάστες από τρίτες χώρες να αναπτύξουν τις δεξιότητες και τα προσόντα που φέρουν ήδη δίνοντας τη δυνατότητα όλη η διαδικασία να αξιολογείται, να αναγνωρίζεται και να τίθεται σε χρήση, ώστε να μπορέσουν στη συνέχεια να ενταχθούν ομαλά στην αγορά εργασίας (Jikky D., Helga M., Christian P., Paragiannopoulou T., Loraine S. & Viola, W., 2012). Η εκπαίδευση των προσφύγων χρειάζεται να αναγνωρίζει την προϋπάρχουσα επαγγελματική εμπειρία και να συνδέεται με την αγορά εργασίας δίνοντας βάση στη λειτουργική ένταξη των προσφύγων στην κοινωνία. Επιπλέον, τονίζει την αναγκαιότητα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων να είναι μέρος της ένταξης των προσφύγων λόγω των ευκαιριών που προσφέρει στα άτομα, ώστε να ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τους Andersson & Guo (2009), οι δεξιότητες και τα προσόντα των ενηλίκων

προσφύγων είναι δύσκολο να αναγνωριστούν και αποτελούν εμπόδια στην εύρεση εργασίας. Η πρόσβαση των μεταναστών στη δια βίου μάθηση μπορεί να ενισχύσει την απασχολησιμότητά τους μέσω της αναβάθμισης και εξισορρόπησης των προσόντων και δεξιοτήτων τους (Huddleston, T., Niessen, J. & Drag, J., 2013). Οι πολιτικές εκπαίδευσης ενηλίκων μεταναστών χρειάζεται να είναι ευέλικτες και ποικίλες, να οργανώνονται συγκεκριμένα μαθήματα λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα της ένταξης. Για παράδειγμα, τα μαθήματα κατάρτισης είναι απαραίτητα να εξατομικεύονται και να συνδέονται με την κοινωνική ένταξη (αγορά εργασίας, κοινωνικά δίκτυα με τοπική κοινότητα και ιδρύματα, υγειονομική περίθαλψη και κοινωνικές υπηρεσίες κ.λπ.).

Συχνά παρατηρείται ότι οι όροι «πρόσφυγες» και «μετανάστες» χρησιμοποιούνται χωρίς διαφοροποίηση σε δημόσιες συζητήσεις ή μέσα ενημέρωσης, ωστόσο οι δύο όροι έχουν διακριτά και διαφορετικά νοήματα.

Πρόσφυγες θεωρούνται οι πολίτες τρίτης χώρας ή ανιθαγενείς οι οποίοι βρίσκονται εκτός της χώρας υπηκοότητάς τους λόγω δικαιολογημένου φόβου διώξεως. Ο φόβος αυτός μπορεί να αφορά σε αιτίες που σχετίζονται με τη φυλή, τη θρησκεία, την εθνικότητα και τις πολιτικές πεποιθήσεις (<https://www.refugeecouncil.org.uk>). Ορισμένοι αναγκάζονται να φύγουν χωρίς προειδοποίηση ενώ πολλοί από αυτούς ίσως έχουν υποστεί σημαντικά τραύματα (<https://www.ssi.org.au>). Με τη συνήθως παράνομη είσοδό τους στις χώρες υποδοχής ζητούν άσυλο και εφόσον εγκριθεί θεωρούνται αναγνωρισμένοι πρόσφυγες και τελούν υπό καθεστώς διεθνούς προστασίας. Η άρνηση ασύλου μπορεί να επιφέρει αρνητικές συνέπειες στη ζωή των προσφύγων, αφού είναι πολύ επικίνδυνο να επιστρέψουν στην πατρίδα τους και χρειάζονται άμεσα ένα ασφαλές καταφύγιο σε μια γειτονική χώρα (Edward, 2016).

Οι μετανάστες εγκαταλείπουν οικειοθελώς της χώρας υπηκοότητάς τους με σκοπό να εγκατασταθούν σε άλλη χώρα διεκδικώντας ένα καλύτερο μέλλον και ανά πάσα στιγμή είναι ασφαλές η επιστροφή στην πατρίδα τους. Πριν αποφασίσουν να εγκαταλείψουν τη χώρα τους, οι μετανάστες μπορούν να αναζητήσουν πληροφορίες σχετικά με το νέο τους σπίτι, να μελετήσουν τη γλώσσα και να διερευνήσουν ευκαιρίες απασχόλησης (<https://www.ssi.org.au>). Σε κάποιες περιπτώσεις επιλέγουν να μετακινηθούν για να ενωθούν με μέλη της οικογένειάς ή για εκπαιδευτικούς λόγους (Edward, 2016). Με την επιστροφή πίσω στην πατρίδα τους εξακολουθούν να έχουν την προστασία της κυβέρνησής τους.

Οι κυβερνήσεις αντιμετωπίζουν τους μετανάστες με βάση τους δικούς τους μεταναστευτικούς νόμους και διαδικασίες (Edward, 2016). Αντίθετα, οι χώρες που υποδέχονται πρόσφυγες έχουν συγκεκριμένες υποχρεώσεις απέναντι σε αυτούς και ακολουθούν συγκεκριμένες διαδικασίες που αφορούν την προστασία και την ασφάλειά τους. Οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονται μέσα από κανόνες για άσυλο και προστασία των προσφύγων, οι οποίοι καθορίζονται τόσο στο πλαίσιο της εθνικής νομοθεσίας όσο και του διεθνούς δικαίου (Edward, 2016).

Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες αποτελούν συνήθως κατηγορίες ατόμων που κινδυνεύουν από κοινωνικό αποκλεισμό στις χώρες υποδοχής. Πρόκειται για άτομα ή ομάδες ατόμων που βρίσκονται σε υψηλό κίνδυνο αποκλεισμού διότι παρουσιάζουν αδυναμία πρόσβασης στα κοινωνικά δικαιώματα ενός πολίτη (Ρετινώτη & Μάντζιου, 2010). Ο κοινωνικός αποκλεισμός αφορά την παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημοσίων αγαθών όπως παραδείγματος χάρι της εκπαίδευσης, και οδηγεί στην κοινωνική ανέχεια και την περιθωριοποίηση. Σύμφωνα με τον Freire η εκπαίδευση είναι ένα δυνατό όπλο για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την έναρξη της κοινωνικής αλλαγής (Freire, 1972). Οι παιδαγωγικές θεωρίες, όπως αυτή για την αγωγή του καταπιεζόμενου αναφέρουν την καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού και ταυτόχρονα την άμεση συνειδητοποίηση και

εύρεση λύσεων στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι συγκεκριμένες ευάλωτες ομάδες (Freire, 1972).

Από την αρχή της ευρωπαϊκής συνεργασίας στον τομέα της εκπαίδευσης, η προώθηση της κινητικότητας των εκπαιδευομένων και των εκπαιδευτικών, η ενθάρρυνση της συνεργασίας μεταξύ εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στην Ευρώπη και η βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής κατάρτισης υπήρξαν βασικοί στόχοι της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τους ενήλικες και τη δια βίου Μάθηση. Η εκπαίδευση και κατάρτιση μεταναστών και προσφύγων αποτελεί μια πάγια πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω πρακτικών και συνεργασίας των κρατών μελών και δραστηριοτήτων αμοιβαίας μάθησης για την πρόληψη του κοινωνικού αποκλεισμού και τη δημιουργία δημοκρατικού διαλόγου. Επιπλέον, η ζήτηση νέων δεξιοτήτων για να αντιμετωπιστούν οι οικονομικές προκλήσεις και η ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία αναγκάζει την Ευρωπαϊκή Ένωση να στηρίζει περισσότερο την Εκπαίδευση Ενηλίκων (<https://ec.europa.eu>). Πολλοί πρόσφυγες φτάνουν σε ευρωπαϊκές κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα ικανοτήτων, προσόντων και επαγγελματισμού. Η προώθηση πολιτικών ένταξης και εκπαιδευτικών πολιτικών είναι αρκετά σημαντική για την υποστήριξη και τη διευκόλυνση της κοινωνικής ένταξης των προσφύγων.

Η εκπαίδευση των ενηλίκων προσφύγων οφείλει να σέβεται τις αρχές της εκπαίδευσης ενηλίκων και να δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην αναγνώριση των προηγούμενων εμπειριών και συναίσθημάτων των εκπαιδευομένων. Ο εκπαιδευόμενος χρειάζεται να γνωρίζει το περιεχόμενο της διδασκαλίας και να το έχει κατανοήσει πλήρως έτσι ώστε να ανταποκρίνεται σε αυτό χωρίς να υπάρξουν ασάφειες και παρεξηγήσεις (Rogers, 1999). Η αποτελεσματική μάθηση των ενηλίκων εκπαιδευομένων επιτυγχάνεται μέσω της ενίσχυσης της συμμετοχής τους και την αξιοποίηση των εμπειριών τους (Κόκκος, 2005). Επιπλέον, η αποτελεσματική μάθηση απαιτεί διευκρίνιση και συμφωνία όλων των μερών για την εμπλοκή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία (Rogers, 1999). Παράλληλα οφείλει να τους αντιμετωπίζει ως υπεύθυνα και ώριμα άτομα λαμβάνοντας υπ' όψη τις ανάγκες και ιδιαιτερότητες των εκπαιδευομένων (Illeris, 2016). Τέλος, σημαντική προϋπόθεση είναι η τάση για ενεργή συμμετοχή και η δημιουργία αντίστοιχου κλίματος ώστε να είναι εφικτή (Κόκκος, 2005).

Τα προγράμματα ηλεκτρονικής μάθησης εκπαίδευσης ενηλίκων αυξάνονται διαρκώς και προσφέρουν την ευκαιρία στους εκπαιδευόμενους να προσαρμόσουν τις σπουδές τους στις προσωπικές, κοινωνικές και επαγγελματικές υποχρεώσεις τους (Παυλή - Κορρέ, 2018). Ειδικότερα, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση μπορεί να βοηθήσει τα άτομα που ανήκουν σε κοινωνικά ευπαθείς ομάδες να λάβουν την απαραίτητη εκπαίδευση, ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της κοινωνίας και της αγοράς εργασίας. Κάθε εκπαιδευτικό πρόγραμμα έχει δική του δομή και διαδικασίες μέσα από τις οποίες θα πραγματοποιηθούν οι σκοποί και οι στόχοι χρησιμοποιώντας τα εργαλεία που χρειάζονται ώστε να εξασφαλιστεί το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα (Λευθεριώτου, 2014). Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση μπορεί να διενεργηθεί μέσω ηλεκτρονικών μέσων και πλατφόρμων διδασκαλίας (Παυλή - Κορρέ, 2018). Παράλληλα, μπορεί να εφαρμοστεί σύγχρονα, ασύγχρονα και με συνδυασμό των δύο μεθόδων (Παυλή - Κορρέ, 2018). Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να βοηθήσει τα άτομα που ανήκουν σε κοινωνικά ευπαθείς ομάδες να λάβουν την απαραίτητη εκπαίδευση, ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της κοινωνίας και της αγοράς εργασίας.

Ερευνητικά ερωτήματα

Τα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας αφορούν συνολικά το πρόγραμμα του ΔΟΜ Helios και προσπαθούν να αποτυπώσουν την κατάσταση που ίσχυε στην εκπαίδευση των προσφύγων κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Αρχικά, επιχειρήθηκε να προσδιοριστεί το

περιεχόμενο της διδασκαλίας. Επιπλέον, η έρευνα ασχολήθηκε με τον τρόπο οργάνωσης του περιεχομένου και τη συχνότητα διεξαγωγής των μαθημάτων πριν και μετά τον κορονοϊό. Σε δεύτερο επίπεδο επιχειρήθηκε να διευκρινιστεί το ποσοστό συμμετοχής των επωφελομένων στο πρόγραμμα εκπαίδευσης και να καταγραφούν οι κεκτημένες γνώσεις, καθώς και οι προϋπάρχουσες εμπειρίες τους. Επιπρόσθετα, έγινε προσπάθεια να αποτυπωθούν οι δυσκολίες που προέκυψαν και τα εμπόδια που πιθανώς χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας. Τέλος, έγινε προσπάθεια να συλλεχθούν στοιχεία για την οργάνωση της διδασκαλίας και του περιεχομένου από την πλευρά των εκπαιδευτών και να αποτυπωθεί η εμπειρία τους για τη διδασκαλία κατά την οποία γίνεται χρήση ψηφιακών εργαλείων ή ψηφιακών μέσων που δεν είχαν χρησιμοποιήσει πριν την πανδημία. Τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία τέθηκαν στην παρούσα εργασία είναι τα εξής:

E1. Ποια είναι η οργάνωση στο πρόγραμμα Helios ως προς την εκπαίδευση των μεταναστών (περιεχόμενο, διάρκεια, υλικοτεχνικός εξοπλισμός, εκπαιδευτικό υλικό, εκπαιδευόμενοι, μέθοδοι και τεχνικές διδασκαλίας) κατά τη διάρκεια της πανδημίας;

E2. Τι δυσκολίες/προβλήματα υπήρξαν και πως τις αντιμετώπισαν (σε επίπεδο γνώσεων, υποδομών, τεχνολογίας, σύνδεσης, τρόπου οργάνωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, χειρισμού) στο πρόγραμμα εκπαίδευσης μεταναστών Helios κατά τη διάρκεια της πανδημίας;

Το υφιστάμενο πλαίσιο Εκπαίδευσης Προσφύγων

Αρχικά, παρουσιάζονται στοιχεία και χαρακτηριστικά των εκπαιδευόμενων που εμπλέκονται στο πρόγραμμα σχετικά με την εθνικότητά τους και το ακαδημαϊκό τους επίπεδο. Οι παρακάτω πληροφορίες αφορούν τα δια ζώσης μαθήματα και τον τρόπο με τον οποίο έλαβε χώρα η εκπαιδευτική διαδικασία κατά την πανδημία του κορονοϊού.

Στο πρόγραμμα είναι εγγεγραμμένοι 9.381 επωφελοόμενοι εκ των οποίων οι 1.100 από τον Ιούλιο του 2019 έως σήμερα συμμετέχουν στα μαθήματα ένταξης. Η διαστρωμάτωση των εκπαιδευόμενων ανά εθνικότητα είναι η εξής:

- 37% των εκπαιδευόμενων προέρχονται από την Συρία
- 27% των εκπαιδευόμενων προέρχονται από το Αφγανιστάν
- 20% των εκπαιδευόμενων προέρχονται από το Ιράκ
- 3% των εκπαιδευόμενων προέρχονται από την Παλαιστίνη
- 3% των εκπαιδευόμενων προέρχονται από την Σομαλία
- 7% των εκπαιδευόμενων προέρχονται από άλλη χώρα

Παρακάτω αναφέρεται το ακαδημαϊκό επίπεδο των εκπαιδευόμενων το οποίο μας δίνει πληροφορίες σχετικά με το επίπεδο γνώσεων και δεξιοτήτων των επωφελομένων.

- 45% των επωφελομένων είναι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- 25% απόφοιτοι της πρωτοβάθμιας
- 20% απόφοιτοι της τριτοβάθμιας
- 10% δεν κατέχει κάποιο τίτλο σπουδών

Σχετικά με τη διεξαγωγή των μαθημάτων στο πρόγραμμα η παρακολούθησή του καθίσταται υποχρεωτική για όλους. Εξαιρέση αποτελούν άτομα τα οποία ανήκουν στις εξής κατηγορίες:

- A. Επωφελοόμενοι οι οποίοι διαμένουν μακριά από τα εκπαιδευτικά κέντρα,
- B. Επωφελοόμενοι οι οποίοι φοιτούν σε επίσημο ελληνικό σχολείο και
- Γ. Επωφελοόμενοι οι οποίοι ανήκουν σε ευπαθή ομάδα.

Η διεξαγωγή των δια ζώσης μαθημάτων ένταξης πραγματοποιείται σε Εκπαιδευτικά Κέντρα Ένταξης σε όλη τη χώρα. Τα μαθήματα διεξάγονται καθημερινά 3 ώρες την ημέρα. Κάθε κύκλος μαθημάτων έχει διάρκεια 6 μηνών και περιλαμβάνει ενότητες σχετικές με την εκμάθηση της Ελληνικής γλώσσας, τον πολιτιστικό προσανατολισμό, το βαθμό ετοιμότητας για εργασία κι άλλες δεξιότητες. Η ολοκλήρωση του κύκλου μαθημάτων προϋποθέτει τη

συμπλήρωση 360 ωρών συνολικά μέσα σε έξι μήνες. Οι 280 ώρες στοχεύουν στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και οι υπόλοιπες 80 ώρες αφορούν ενότητες σχετικές με τον πολιτιστικό προσανατολισμό, το βαθμό ετοιμότητας για εργασία και άλλες δεξιότητες που συνδέονται με την καθημερινότητα.

Το βιβλίο που χρησιμοποιείται για τα δια ζώσης μαθήματα εκμάθησης ελληνικών είναι το «ΚΛΙΚ στα Ελληνικά» το οποίο εκδίδεται σύμφωνα με το επίπεδο των εκπαιδευομένων και μεταφράζεται σε όλες τις γλώσσες. Πρόκειται για ένα έντυπο βιβλίο το οποίο δεν υπήρχε διαθέσιμο σε οποιαδήποτε ψηφιακή μορφή. Επιπλέον, η χρήση ψηφιακών μέσων ή ηλεκτρονικής μάθησης δεν συμπεριλαμβανόταν στην εκπαιδευτική διαδικασία των εκπαιδευτικών κέντρων πριν την πανδημία.

Σημαντικότητα της εργασίας

Η παρούσα εργασία αντικατοπτρίζει τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να επιτευχθεί η εκπαίδευση των προσφύγων εξ αποστάσεως δίνοντας τους τη δυνατότητα για συνεχή βελτίωση και εκπαίδευση. Το πρόγραμμα το οποίο παρουσιάζεται επιχειρεί την ενίσχυση των προοπτικών ανεξαρτησίας και αυτονομίας των ωφελούμενων εκπαιδευόμενων καθιστώντας τους ενεργά μέλη της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και τη δημιουργία ενός μηχανισμού ένταξης για τις συγκεκριμένες ομάδες που θα αποτελέσει ένα εκ περιτροπής μηχανισμό στέγασης στο ήδη υπάρχον προσωρινό σύστημα στέγασης της Ελλάδας. Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση αποτελεί ένα χρηστικό εργαλείο το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να καλύψει τις ανάγκες των ευάλωτων ομάδων που επιθυμούν να ενταχθούν στην εκπαιδευτική διαδικασία εκπαιδευομένων.

Μεθοδολογία

Για τη συλλογή δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της συνέντευξης εις βάθος από τον υπεύθυνο του εκπαιδευτικού μέρους του ενταξιακού προγράμματος Helios. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη διεξαγωγή της συνέντευξης ήταν η έγκριση από τον υπεύθυνο του προγράμματος. Μέσα από την εις βάθος συνέντευξη επιτεύχθηκε η αποτύπωση χρήσιμων δεδομένων ως προς τη διεξαγωγή των μαθημάτων και του τρόπου οργάνωσης από τους εκπαιδευτές, καθώς και τα προβλήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της εναλλαγής από δια ζώσης σε εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Η καταλληλότερη μέθοδος η οποία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση δεδομένων είναι η θεματική ανάλυση περιεχομένου και η ημιδομημένη συνέντευξη. Επιπλέον, καταγράφηκαν τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού στόχου της παρούσας έρευνας δηλαδή οι πρόσφυγες που αιτούνται άσυλο στην Βόρειο Ελλάδα. Το παρόν πρόγραμμα διεξάγεται από τον ΔΟΜ σε συνεργασία με τις ελληνικές αρχές και έμπειρους φορείς – συνεργάτες με στόχο να ενισχυθούν οι προοπτικές ανεξαρτησίας και αυτονομίας των ωφελούμενων καθιστώντας τους ενεργά μέλη της ελληνικής κοινωνίας και να δημιουργηθεί ένας μηχανισμός ένταξης για τις συγκεκριμένες ομάδες που να αποτελέσει ένα εκ περιτροπής μηχανισμό στέγασης στο ήδη υπάρχον προσωρινό σύστημα στέγασης της Ελλάδας.

Το πρόγραμμα χωρίζεται σε 3 πυλώνες. Ο πρώτος πυλώνας αφορά τα μαθήματα ένταξης (με τον οποίο και ασχολείται η παρούσα εργασία) και οι άλλοι δύο πυλώνες αφορούν τη στήριξη της στέγασης και της απασχόλησης.

Αποτελέσματα

Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας υλοποιείται με βάση τα δύο ερευνητικά ερωτήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω.

E1 ερευνητικό ερώτημα

Στην συνέχεια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας σχετικά με την διαδικασία που ακολουθήθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας και τις αλλαγές που επέφερε στην εκπαιδευτική διαδικασία. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας ο οργανισμός αποφάσισε το σχεδιασμό μίας ηλεκτρονικής πλατφόρμας η οποία βασίστηκε σε παλαιότερο σκελετό ήδη υπάρχουσας ηλεκτρονικής πλατφόρμας η οποία είχε χρησιμοποιηθεί από τον ίδιο οργανισμό στο Πουέρτο Ρίκο. Η δημιουργία της ηλεκτρονικής πλατφόρμας προέκυψε από την ανάγκη για εξ αποστάσεως εκπαίδευση εξαιτίας των προβλημάτων που εμφανίστηκαν με την αναστολή λειτουργίας των εκπαιδευτικών δομών της χώρας. Για την ολοκλήρωση της εκπαιδευτικής πλατφόρμας ο οργανισμός βασίστηκε στο περιεχόμενο του βιβλίου ΚΛΙΚ και πρόσθεσε επιπλέον οπτικοακουστικό υλικό και κείμενα για τις ανάγκες των μαθημάτων.

Η συγκεκριμένη πλατφόρμα ονομάζεται Moodle και είναι συμβατή τόσο σε ηλεκτρονικό υπολογιστή όσο και σε κινητό τηλέφωνο. Η πλατφόρμα που δημιουργήθηκε σε αντικατάσταση του βιβλίου ΚΛΙΚ για τις ανάγκες της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης προβλέφθηκε να περιλαμβάνει ενσωματωμένες παρουσιάσεις, βίντεο με εικόνα και ήχο και κείμενα προσαρμοσμένα στις ανάγκες των εκπαιδευομένων. Η σύνδεση των πολυμέσων πραγματοποιήθηκε μέσω υπερσυνδέσμων (hyperlinks) οι οποίοι βοηθούν την ολοκλήρωση της κάθε ενότητας. Συγκεκριμένα, μέσω του κουμπιού «next» οι εκπαιδευόμενοι περνούσαν διαδοχικά την ύλη χωρίς να έχουν όμως τη δυνατότητα να επιστρέφουν σε προηγούμενα κεφάλαια. Στο τέλος κάθε ενότητας υπήρχε ένα τελικό τεστ το οποίο ενημέρωνε για την ολοκλήρωση και την πρόοδο των εκπαιδευομένων. Το κουμπί «next» συνέβαλε στην διατήρηση της ομαλής ροής της ενότητας έως το τελικό τεστ. Η μελέτη που χρειάζεται από την πλευρά του εκπαιδευομένου για την ολοκλήρωση της ενότητας είναι 2 ώρες ημερησίως ενώ η ολοκλήρωσή της έπρεπε να γίνει μέσα σε επτά ημέρες. Η καινούρια ενότητα ανανεώνεται μετά από 7 ημέρες ενώ το σύνολο των ενότητων που εμπεριέχεται στην πλατφόρμα είναι προς το παρόν απροσδιόριστο καθώς είναι ακόμα υπό επεξεργασία. Επιπλέον, δεν υπάρχει δέσμευση σχετικά με τον χρόνο σύνδεσης των εκπαιδευομένων στην πλατφόρμα αρκεί να ακολουθούν τα βήματα μέσω του κουμπιού «next» και να ολοκληρώνουν την ύλη της ενότητας. Μετά την ολοκλήρωση του μαθήματος δεν πραγματοποιούνταν εξετάσεις πιστοποίησης. Το ηλεκτρονικό περιεχόμενο έχει βασιστεί στις θεματικές ενότητες τις οποίες περιλαμβάνει το βιβλίο «Κλικ στα Ελληνικά». Το μαθησιακό επίπεδο ξεκινάει, όπως και στο εγχειρίδιο «Κλικ στα Ελληνικά», από το Α1 επίπεδο και φτάνει έως το Γ1 επίπεδο. Κατά την διάρκεια εκπόνησης της έρευνας πολλά στοιχεία και ποσοτικά δεδομένα δεν ήταν διαθέσιμα λόγω της βιαστικής και απότομης αλλαγής των εκπαιδευτικών διαδικασιών, οι οποίες έπρεπε να ξεκινήσουν άμεσα για να καλύψουν τις ανάγκες των εκπαιδευομένων κατά την διάρκεια της πανδημίας.

E2 ερευνητικό ερώτημα

Τα προβλήματα που προέκυψαν κατά την διάρκεια της εφαρμογής της ηλεκτρονικής πλατφόρμας αφορούσαν κυρίως την τεχνολογία. Οι εκπαιδευόμενοι και οι εκπαιδευτές αντιμετώπισαν δύο βασικά προβλήματα για τα οποία δόθηκαν κάποιες βιώσιμες λύσεις. Το πρώτο πρόβλημα αφορούσε τη δυνατότητα και την ικανότητα χρήσης της τεχνολογίας. Πολλοί εκπαιδευόμενοι δεν ήταν εξοικειωμένοι με τη χρήση ηλεκτρονικών συσκευών ενώ κάποιοι άλλοι δεν είχαν πρόσβαση σε ηλεκτρονικές συσκευές. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με την παροχή βοήθειας και καθοδήγησης των εργαζομένων των Κέντρων Εκπαίδευσης ώστε να καταστεί εφικτό κάποια στιγμή να μπορούν οι εκπαιδευόμενοι να ανταπεξέλθουν από μόνοι τους στις τεχνολογικές απαιτήσεις. Οι εκπαιδευτές σε συνεργασία με διερμηνείς

προσπάθησαν μέσω τηλεφωνικής ή δια ζώσης επικοινωνίας, για όσους ήταν εφικτό, να βοηθήσουν τους εκπαιδευόμενους δίνοντας αναλυτικές οδηγίες για την χρήση ηλεκτρονικών συσκευών. Η καθοδήγηση και η επικοινωνία γινόταν είτε στην γλώσσα των εκπαιδευομένων με βοήθεια από τους διερμηνείς είτε απευθείας από τους εκπαιδευτές στην αγγλική γλώσσα για όσους μπορούσαν να κατανοήσουν την αγγλική γλώσσα. Σε περίπτωση που ο εκπαιδευόμενος δεν γνώριζε αγγλικά και οι εκπαιδευτές δεν είχαν στην διάθεσή τους κάποιον από τους διερμηνείς τότε προσπαθούσαν μέσα από την γλώσσα τους σώματος και με νοήματα να υποδείξουν στους εκπαιδευομένους τρόπους με τους οποίους μπορούν να χρησιμοποιήσουν το κινητό τηλέφωνο ή κάποια άλλη ηλεκτρονική συσκευή. Το δεύτερο πρόβλημα αφορούσε στην αδυναμία πρόσβασης στο διαδίκτυο και στην έλλειψη δεδομένων κινητής τηλεφωνίας. Το συγκεκριμένο πρόβλημα δεν μπόρεσε να αντιμετωπιστεί από τον οργανισμό με την χορήγηση κάρτας Sim σε όλους τους επωφελούμενους λόγω των πολυάριθμων συμμετεχόντων του προγράμματος. Ωστόσο, προβλέφθηκε η δυνατότητα να επισκέπτονται τα Κέντρα Εκπαίδευσης μία φορά την εβδομάδα έτσι ώστε με τη χρήση του Wi-Fi να ανακτούν το εκπαιδευτικό περιεχόμενο της εφαρμογής ώστε να το επεξεργάζονται όλη την υπόλοιπη εβδομάδα. Οι εκπαιδευτικές διαδικασίες του προγράμματος έπρεπε να αλλάξουν γρήγορα και απότομα λόγω της πανδημίας του κορονοϊού και γι' αυτό τον λόγο δεν υπήρχαν ποσοτικά δεδομένα συμμετοχής ή μη στα προγράμματα εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια της συνέντευξης.

Συμπεράσματα

Η εφαρμογή της πλατφόρμας φαίνεται να βοήθησε εν μέρη τους εκπαιδευόμενους αλλά και τους εργαζομένους του οργανισμού με αποτέλεσμα να προχωρήσουν στην προσωρινή εφαρμογή δύο μοντέλων εκπαίδευσης τα οποία, αφού διαμορφωθούν ανάλογα με τις ανάγκες των εκπαιδευομένων κι αφού ληφθούν υπόψη οι αδυναμίες και τα προβλήματα εφαρμογής, μπορούν να τίθενται ως επιλογή για τους εκπαιδευόμενους στο μέλλον. Η πρώτη επιλογή αφορά την παρακολούθηση δια ζώσης εκπαιδευτικού προγράμματος, ενώ η δεύτερη επιλογή αφορά την παρακολούθηση ενός υποχρεωτικού e-learning. Συνεπώς, ο οργανισμός αποφάσισε όχι μόνο να διατηρήσει την ηλεκτρονική πλατφόρμα αλλά και να εξελίξει το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα εντάσσοντας μια επιλογή που αφορά την ηλεκτρονική μάθηση. Επιπλέον, αποφασίστηκε η δημιουργία ενός επιπλέον εθελοντικού e-learning το οποίο θα μπορούν να παρακολουθούν οι εκπαιδευόμενοι προαιρετικά. Στόχος του συγκεκριμένου e-learning είναι η ενασχόληση των εκπαιδευομένων για λόγους αυτοβελτίωσης. Η παρακολούθησή του αφορά τους εκπαιδευόμενους οι οποίοι είναι εγγεγραμμένοι στο πρόγραμμα και μπορούν να το παρακολουθούν ασύγχρονα σε δικό τους χρονοδιάγραμμα. Η δημιουργία της συγκεκριμένης πλατφόρμας και η σχεδόν επιτυχής έκβαση της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης οδήγησε στην επίλυση προβλημάτων που προϋπήρχαν της πανδημίας και πλέον μπορούν να αντιμετωπιστούν με βασικότερο όλων τη δυνατότητα πρόσβασης και φυσικής παρουσίας στα εκπαιδευτικά κέντρα ένταξης.

Όπως προέκυψε από τα δεδομένα της έρευνας γίνεται αντιληπτό ότι μπορεί να αποτελέσει μία επιτυχημένη προσπάθεια εξ αποστάσεως εκπαίδευσης προσφύγων κατά την οποία χρειάζεται η διαμόρφωση και ο σχεδιασμός του ηλεκτρονικού εκπαιδευτικού υλικού σε σύνδεση με το δια ζώσης εγχειρίδιο και τις ανάγκες των εκπαιδευομένων.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας φαίνεται ότι συμφωνούν με αντίστοιχες έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε άλλες χώρες για την εξ αποστάσεως εκπαίδευσης προσφύγων λόγω κορονοϊού. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την UNESCO, τα 2/3 του προσφυγικού πληθυσμού οι οποίοι ζουν στην Ουγκάντα και στην Ιορδανία είναι κάτοχοι κινητού τηλεφώνου και θεωρούν την ηλεκτρονική συσκευή πιο σημαντική από το φαγητό ή το καταφύγιο τους

(Jonghwi, 2020). Επιπλέον, εξαιτίας της πανδημίας του κορονοϊού τον Μάρτιο του 2020 σημειώθηκε αύξηση 607% σε εγγραφές που αφορούν online μαθήματα στην πλατφόρμα της Coursera σε σχέση με τον Μάρτιο του 2019 (Jonghwi, 2020). Σε δεύτερη έρευνα η ομάδα εκπαίδευσης της Υπατης Αρμοστείας στην Ιορδανία αξιοποίησε το υπάρχον εκπαιδευτικό της έργο κατά τη διάρκεια της πανδημίας του COVID-19 και δημιούργησε δύο online πλατφόρμες μάθησης (Darsak και Noor Space) οι οποίες μπορούν να δώσουν πρόσβαση σε διαδικτυακές ευκαιρίες μάθησης στον προσφυγικό πληθυσμό (Hannah, 2020). Η Υπατη Αρμοστεία παρείχε στο Υπουργείο μια έκδοση της πλατφόρμας στα αραβικά και δωρεάν πρόσβαση στους πρόσφυγες, ώστε να μην επιβαρύνονται οικονομικά (Hannah, 2020). Οι όροι «ανοιχτή μάθηση» και «εξ αποστάσεως εκπαίδευση» αντιπροσωπεύουν προσεγγίσεις που επικεντρώνονται στο άνοιγμα της πρόσβασης στην εκπαίδευση και στην κατάρτιση, απελευθερώνοντας τους εκπαιδευόμενους από τους περιορισμούς του χρόνου και του τόπου, και προσφέρει ευέλικτες μαθησιακές ευκαιρίες σε άτομα και ομάδες μαθητών.

Συμπερασματικά, η παρούσα εργασία και η ανάλυση της εφαρμογής του «σχετικά καλού αυτού παραδείγματος» του οργανισμού θεωρούμε ότι μπορεί να αποτελέσει την εφόρμηση για αντίστοιχες επιμορφωτικές διαδικασίες ένταξης ευπαθών ομάδων και ομάδων που κινδυνεύουν να βιώσουν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η ανάγκη για δημιουργία της ηλεκτρονικής πλατφόρμας λόγω του κορονοϊού ανέδειξε τη σημαντικότητα της ηλεκτρονικής μάθησης και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης η οποία αποτέλεσε ένα σημαντικό εργαλείο κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Η ηλεκτρονική μάθηση μπορεί να συμβάλει στην πραγματοποίηση της σύγχρονης/ασύγχρονης εκπαίδευσης των ευάλωτων ομάδων και να βοηθήσει τους εκπαιδευόμενους να έχουν άμεση πρόσβαση σε διδακτικό υλικό. Οι επωφελομένοι έχουν την ευκαιρία να ενταχθούν στην αγορά εργασίας μέσα από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «HELIOS» το οποίο συνδυάζει τη στήριξη στέγασης, εκπαίδευσης και απασχολησιμότητας. Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες του προγράμματος ανταποκρίνονται στις ανάγκες των προσφύγων, ενώ τους παρέχει ευέλικτες εγκαταστάσεις και κατάλληλες μεθόδους για την υλοποίηση των μαθημάτων. Επιπλέον, λαμβάνει υπόψη τα εμπόδια τα οποία αντιμετωπίζουν οι ευάλωτες ομάδες κι εφαρμόζει εκπαιδευτικές μεθόδους βασισμένες σε πολυπολιτισμικές προσεγγίσεις.

Αναφορές

- Andersson, P. & Guo, S., 2009. *Governing through non/recognition: the missing 'R' in the PLAR for immigrant professionals in Canada and Sweden*. International journal of lifelong education, 28, 423-437
- Edward, A. (2016). 'Πρόσφυγας' ή 'μετανάστης' - Ποιος όρος είναι ο σωστός; Ανακτήθηκε από: https://www.unhcr.org/gr/12771-prosfygas_i-metanastis.html
- Freire, P. (1972). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*. (Γιάννης Κρητικός, Μετ.) Αθήνα: Ράππα
- Hannah M. (2020). *Supporting continued access to education during Covid-19. Emerging Promising Practices*. UNHCR, Education Section April 2020.
- Huddleston, T., Niessen, J., Drag, J., (2013). *Using EU Indicators of Immigrant Integration. Final Report for Directorate-General for Home Affairs*. Brussels: European Commission.
- Illeris, K. (2016). *Ο τρόπος που μαθαίνουμε*. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Jikky D., Helga M., Christian P., Papagiannopoulou T., Loraine S., Viola, W. (2012). *Opening doors to adult education for migrants: Guidelines for working with Education Ambassadors - Grundtvig "Learning Community" Project*. Graz: The "Learning Community" project partnership.
- Jonghwi P. (2020). *Open distance learning for marginalized adult learners: Key challenges and approaches*. UNESCO Institute for Lifelong Learning
- Morrice, L., 2018. *Transnational migration, everyday pedagogies and cultural destabilization*. In: M. Milana, J. Holford, S. Webb, P. Jarvis and R. Waller, eds. *The Palgrave international handbook of adult and lifelong education and learning*. London: Palgrave Macmillan, 649-665.

- Refugee Council (2020). *Supporting and empowering refugees*. Ανακτήθηκε από: <https://www.refugeecouncil.org.uk>
- Rogers, A. (1999). *Η Εκπαίδευση Ενηλίκων*. Αθήνα: Μεταίχιμο
- SSI (2020). *Settlement Services International*. Ανακτήθηκε από: <https://www.ssi.org.au>
- UN Migration: IOM Greece (2020). *International Organization for Migration*. Ανακτήθηκε από: <https://greece.iom.int>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020). Ανακτήθηκε από: <https://ec.europa.eu>
- Κόκκος, Α. (2005). *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων*, Τόμος Α: Θεωρητικό πλαίσιο και προϋποθέσεις μάθησης. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- Λευθεριώτου, Π. (2014). *Σχεδιασμός προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα: η περίπτωση της Γενικής Γραμματείας Διά Βίου Μάθησης*. (Διδακτορική Διατριβή). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, Ελλάδα.
- Παυλή - Κορρέ, Μ. (2018). *Σχεδιασμός και Υλοποίηση Προγραμμάτων Ηλεκτρονικής μάθησης (e-learning)*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Ρετινιώτη, Α. & Μάντζιου, Ι. (2010). *Η πρόσβαση των φτωχών και κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων που ζουν στο κέντρο της Αθήνας, στους τομείς της υγείας, της εκπαίδευσης και της εργασίας*. Κοινωνική Υπηρεσία Γιατρών του Κόσμου.